

1. Ady és József Attila költészetének rokonítása ma már nem meglepő. Tudott, hogy a XX. századi magyar líra legkiemelkedőbb ormai egy vonulatba tartoznak, de nehezebben meghatározható a viszony, a rejtve maradó, felszín alatt húzódó összefüggés az olyan két csúcs között, mint Ady és József Attila. A leegyszerűsítő szemlélet elsősorban világnézeti kapcsolódásukat vizsgálta, gyakran elmarasztalással Adyval szemben. Soha a költészet síkján történt az egybevetés, többnyire csak a felületig hatolt. Még a mindkét költőt kitűnően értő Bóka László is így vélekedett József Attila-tanulmányában: „Ady is csak alig hatott rá: éppen hogy lefizette neki a tizenhétévesek akkoriban illő adóját. Érettebb verseiben ennek már nyoma sem volt.” Igaz, a makói diák verseiben könnyűszerrel kimutatható Ady kifejezésmódjának, magyarságszemléletének hatása, utánzása; ám e kezdetleges, múló kapcsolódás után később rejtettebb, bonyolultabb, önállóbb viszonyba került Ady költészetével. Ady leegyszerűsítése, pusztán „szimbolista” költővé minősítése már a múlté, hiszen költészete nem csupán a XIX. századi szimbolistákkal rokonítható, de századunk első évtizedeinek avantgard művészetével, mindenekelőtt az expresszionizmussal és szürrealizmussal, különösen pályája második felében. S ha nem a közvetlen hatásokat, a szavak, motívumok egyezését fürkészzük, hanem a költői magatartás, a saját alkotói rendszer kifejezésére törő erőfeszítést, tapasztalhatjuk, hogy művészileg József Attila ott folytatta, ahol Ady abbahagyta. Hiszen korán, már szegedi éveitől expresszionista versekkel jelentkeztek, s bécsi tartózkodásakor megszorodnak ilyen irányú kísérletei, melyek párizsi idejében egybeszővődnek a szürrealizmussal. S amikor a harmincas évek elején kialakítja öntörvényű alkotói rendszerét, e tanulmányokat már szervesen képes beolvasztani költeményeibe, s párhuzamoktól, hatásoktól mentesen ekkor rokonul költészete mindjobban Adyéval. Alkotó módszere, teremtő munkája ugyanolyan összetetté, bonyolulttá vált, mint az Adyé, s a gátak közé szorított személyiség és a feldúlt kor disszonanciáit éppen olyan polifóniával szólaltatta meg, mint Ady.

2. A költői magatartás, az alkotói módszer e rokonulásának, minemiségének leglényegesebb motívumait József Attila-monográfiánk egyes fejezeteiben igyekeztünk megvilágítani. De feltáratlan maradt a *folyamat*: hogyan, mi módon szűrte ki József Attila Ady költeményeiből a maga számára a költészet általános szabályait, illetőleg a vers megalkotásának és működési elveinek törvényeit, amelyeket aztán az 1930-as évek elejétől szuverénen érvényesített teremtő munkájában. Ismeretelméleti és alkotáslélektani szinten úgy is lehetne fogalmaznunk: hogyan modellálta József Attila a maga számára Ady költészetét; milyen *Ady-modellt* szerkesztett magának úgy, hogy az egyrészt az Ady-líra és általában a költészet tanulmányozására; másrészt saját költői személyisége kibontakoztatására is alkalmas legyen?

3. A pályakezdés Adyt utánzó versei még semmiképpen sem tekinthetők e modellálási folyamat eredményének. A makói diák számára ez időben az Ady-versek a *megismerés közvetlen tárgyát* jelentik. A nagybetűvel írott *Élet*, *Halál*, *Holnap*, *Szépség*, *Bánat*, *Ember*; a háromszavas címek; a versmodor, valamint az átvett költői magatartás: az *Én*-kultusz vagy a tragikus magyarságszemlélet az Ady-költemények közvetlen tanulmányozására utalnak vissza. Az egyes Ady-versek hangulati, technikai megismeréséhez hamar eljut József Attila, de mind e költeményekben működő szabályok,

mind az Ady versteremtő eljárását megszabó egyetemesebb törvények még rejtve maradnak előtte; jóllehet nagyon fiatalon úgy érezhette, hogy a közvetlenül megismerhető, megtapasztalható technikai és tartalmi elemek alapján megértette az egyes Ady-versek mélyebb titkait is.

A makói indulás után, az 1920-as évek első felében egyszerre több irányban is tájékozódik. Sokféle hatást szív magába s az alkotási mód számos lehetőségét próbálgatja. A kezdeti Ady-hatással egy időben kísérletezik a *Nyugat* költőinek (főleg Juhász Gyula, Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi) hangjával, illetőleg Erdélyi József népi hangvételével s Kassák expresszionista szabadverselésével. Ám amilyen mértékben egyre szuverénebb költővé érik, mind felajzottabban igyekszik tisztázni a maga számára az alkotási folyamat és a mű rejtettebb, titkosabb törvényeit. Mindenekelőtt Ady és Kassák költészetét veszi vizsgálat alá. Kassákkal évekkel később egy személyes sértődöttségtől fűtött, igaztalan kritikájában „leszámol”; Ady viszont egyre nyilvánvalóbb hierarchiára jut a tanulmányozott költők között. 1925 körül kezdi felfedezni Ady „minden titkát”. Ekkor kezdi el Ady költészetének modellálását. A megismerés tárgyával, az egyes Ady-versekkel érintkezve a fiatal költő megfektetnek, megértettnek vélte e költészet lényegét, fejlődése során azonban rá kellett jönnie, hogy ilyen egyszerűen, közvetlenül nem lehet felfedeznie sem Ady lírájának, sem általában a művészetnek bonyolult rejtélyeit. Most kezdődik intellektuális erőfeszítése, hogy kikutassa, megfejtse a mélyben lappangó összefüggéseket, törvényeket. Értelmező tevékenységével József Attila olyan szubjektív viszonyt teremtett a megvizsgálható objektumokkal, az Ady-versekkel, melynek eredménye egy folyton motíválódó, gazdagodó, mind pregnánsabbá váló modell. S e modell a *megismerés eszközeként* funkcionálva már alkalmas az egyetemesebb törvények tanulmányozására.

4. E *modell-teremtő folyamat* két, egymástól határozottan elkülöníthető szakaszban történik. Az első *törekvés időpontja* 1926. Ekkor a hozzá legközelebb álló Jolánnak vall elképzeléseiről Bécsből, majd Párizsból írott leveleiben. Ez idő tájt verseiben ugyan József Attila más irányú kísérleteket folytat, de önmagát feltáró leveleiben töprengéseiről sok mindent elárul az a tény, hogy amikor az alkotás nagy kérdéseire terelődik gondolata, Kassákra s méginkább Adyra hivatkozik, Költői éréseben most jutott oda, hogy önjerejéből végiggondolva az alkotás sajátosságait, a mű öntörvényűségét, kialakítani igyekezzen esztétikai nézeteit. Bécsből 1926 nyarán, nővérének írt levelében már egy újfata versmodell meghatározásával bírkózik. Érvélese figyelemre méltó. Mikor egyik elküldött versére Jolán azt írja: „nagyon szép, de – nem vers”, József Attila magabiztosan s helyesen érvel: „Hogy ez nem vers. Ezennel ünnepélyesen kijelentem neked, hogy én nem verset akarok írni, hogy én nem törődöm azzal, hogy az én csókomat és ölelésemet vajjon tűzhányónak, egy gyufaskatulyának, vagy éppen csóknak nevezik-e. Én nem azért csókolok, mert csóknak nevezik és nem azért, mert az erkölcsös vagy erkölcstelen és nem azért csókolok így vagy úgy, hogy a szabályokat betartsam vagy hogy másoktól különbözzem, tehát ne tartsam be. Nem állítom, hogy vers, amit küldtem, de tudom, hogy költészet és állítom, hogy Pósa bácsi verse vers, mert megfelel a múltban élt versekről vett szabályoknak, de nem költészet. A vers lehet költemény is egyúttal, a költemény is lehet vers egyúttal, de értékére soha nincs befolyással az, hogy – ha tényleg költészet – melyik kategóriába soroljuk.”

E szemlélet tanúsítja, hogy József Attila ekkor már szerves egységnek, a teremtő folyamat eredményének tekinti a műalkotást. Sőt pár sorral lejjebb még mélyebbre hatol, eljutva a költemény teremtését megszabó általános törvények megfogalmazásához: „Nekem semmi közöm a szabályokhoz, annál is inkább, mert a szabály arra való, hogy könnyebben megtanulja az ember az illető dolgot, és nem arra, hogy a fejlődést megakadályozza. Előbb jön József Attila, aki verset ír, aztán jön a tanár, aki a tanítás megkönnyítése végett megállapítja, hogy a József-versnek a szabályai pedig ezek és ezek. Azután jön másvalaki költő és a periódus megismétlődik. De ekkor a verstani szabályok kibővülnek a József Attila vers-szabályaival, ahogy a zene szabályai kibővültek Wagner után a wagneri zene szabályaival. Szabályokat csak meglevő valamikről alkothatunk, tehát csakis arra vonatkozhatnak, amiről megalkottuk őket.”

E felismerés igazolására Kassák és Ady teremtő munkájára hivatkozik József Attila: „Azonban nem áll, hogy Ady-verset verejtékkel sem lehet írni, mert igenis lehet. Mert az Ady-vers szabályai már

ismeretesekek, tehát csupán alkalmazni kell őket. Ellenben nem lehet véres verejtékkel sem Ady-költeményt írni és Kassák-költeményt se. Ez azt mutatja, hogy a szabályok csupán a külsőségekből szublimálódnak, annál is inkább, mert a költészet, a versszerűség olyan finom és misztikus valami, hogy mással – (mint végeredményben minden) – mint önmagával ki nem fejezhető.” Bár külön nem hangsúlyozódik, benne foglaltatik e megállapításban az *alkotó szerepéről* való felfogása, mely szerint a mű rendszerét, strukturáját a költő teremti, mégpedig minden egyes műalkotásra öntörvényű módon érvényesen. Az egyes költemények öntörvényűségét különböző megközelítéssel kétszer is kiemeli József Attila. S az Ady-költemények modellálási folyamatának ez a leglényegesebb, egyetemes érvényű megállapítása. Nem véletlen, hogy pár évvel később egyik tanulmányában általánosítva hangsúlyozza ugyanezt: „a művészetre vonatkozó normákat magából a művészetből kell kikutatnunk” (*Irodalom és szocializmus*).

1926. október 15-én már Párizsból ír hosszú levelet Jolánnak. Itt elsősorban nem a megalkotott művel foglalkozik, hanem az alkotási folyamat kezdő fázisáról, a mélystruktúra-beli teremtő gondolkodásról, voltaképpen a modellálás folyamatáról közli felismeréseit. Érvül, igazolásul ismét Adyra hivatkozik s ez sejteti, hogy mindezt az ő költészetéből szűrte ki: „Általában a gondolkodás nem egyéb, mint hogy engedjük fölmerülni a képzeteket s a nekünk nem megfelelőket félredobván a megmaradtak létét kihangsúlyozzuk, bizonyos irányban: tehát a gondolkodás tulajdonképpen gondolatölés, aminthogy állattenyésztés is csak úgy lehetséges, ha mennél inkább kipusztítunk egyéb állatfajtákat arról a környékről... És itt van a zseni elásva: a gondolkodás mikéntjének eme fölisméréssel lehetne talán megmagyarázni, hogy a zseni miben nagyobb intenzitású a nem-zseninél. Pl. valószínű, hogy a költőzseninél a fogalmak nem csupán fogalmak, hanem olyan dolgok, melyek az ő számára sim- vagy antipatikusak. Így aztán ő a képzeteket ebből a szempontból hagyja létrejönni és társulni, ami által előáll az újnál is újabb gondolat, mert hiszen más az ilyen gondolatot nem engedné létrejönni, vagy ha létre is jött, mint használhatatlant eldobja és elfelejti, mert az csak önmagáért való. Ady különösen kedvelte a *nagy és bús* fogalmakat és amikor nagy bús Istenről ír (nem tudom pontosan így írta-e, de bizonyos, hogy Adys), az olvasó bús szemet mereszt, hogy ő ilyet nem tud kitalálni. Pedig ha eszébe is jutott volna, nem engedi meg az ilyen fogalomtársulást, mert mi az hogy nagy bús Isten? Az Isten mindenható és kész.” A felfedezés már itt is érdekes s később, ugyancsak az *Irodalom és szocializmus* c. tanulmányában érettebben fogalmazza meg az alkotói gondolkodásnak a szöveggé transzformálást megelőző tevékenységét, a műalkotásnak a mélystruktúrában elkezdődő szerveződését: „Az ihlet tehát *megragad bizonyos valóság elemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét*, mint a teli hold a napot napfogyatkozáskor. *Azaz szemléletileg teljes valóságnyivá* növeli a kiválasztott valóságalemezeket.”

5. A levelek bizalmas lehetőségeivel élve elsősorban nem nővére, hanem önmaga számára igyekezett tisztázni József Attila az alkotás folyamatának legfontosabb kérdéseit. Alkotói gondolkodásmódjában, szemléletében továbbérlelődnek a kiküzdött eredmények, jóllehet ez idő tájt írott költeményeiben még nem érvényesülnek. A továbblépés még nem költeményeiben történt, hanem elméleti téren, cikkeiben, kritikáiban, tanulmányaiban. Ekkor kezdődik a *modell-teremtés második szakasza*, leg-erőteljesebben az *1929–30-as esztendő*ben. Nem csupán a műfaj változott: a levelek intim, tapogatózó, töprengő fejtegetései után e tanulmányok már érettebb, határozottabb szemléletben fogantak.

Az Ady-modell eddigiekénél tervszerűbb továbbépítésére s nyilvánosság elé tárására egy külső ok kínálta az alkalmat. *A Toll* c. lap 1929 januárjától folyamatosan közölte egyes magyar írók többnyire Ady nagyságát, jelentőségét, a magyar költészetben betöltött szerepét vitató cikkeit a tíz éve halott költőről. Ez ellen az Ady-revizió, újraértékelés ellen tiltakozott József Attila *Ady-vízió* c. hozzászólásában *A Toll* 1929. augusztus 18-i számában. Cikkének alapállása a védelem, az Adyt ért vádak elutasítása, visszaverése. De emellett Ady költészetének vizsgálata során a műalkotás folyamatának olyan rejtett mozzanatait is érinti, melyeket saját verseiben még nem képes megvalósítani, bár elveit már tisztázta. Ezért e védelem egyben támadás a konzervatív kritika és irodalomszemlélet értékelése, Ady-ellenessége ellen. József Attila alaposabb tanulmányozást, mélyebb elemzést sürget: „Méltó-

tassék Földessynek Ady ritmusával bíbelődő fáradtságos munkáját leszámítani és elképedni azon, hogy a tengernyüzsgésű Ady-irodalom közepette talán csupán a Hatvany Lajos írta Ady Világa című füzetsorozat és Szabó Dezső néhány előadása (az Ady-ballada belső szerkezetéről stb.) az egyedüli kritikája a szóban forgó költő művészetének.” Márpedig akkor „Ady-kritika nem igen lévén, nincs mit revideálni. Az egész Ady-kérdés, ahogyan most áll, pusztán társadalmi.” Az Ady oldalán hadakozó Fenyő Miksát és Ignotust éppen önállótlan, elemzéstől független szemléletük miatt marasztalja el. Különösen figyelemre méltó, amit Ignotus állásfoglalása ürügyén ír. A cikk több pontján érinti az Ady-versekben működő törvények kutatását, itt pedig az eddigieknél bonyolultabb vizsgálatot, a „konkrét kritikai kísérleti praktikumot”, voltaképpen Ady teljes költészetének modellálását igényli: „Ignotus okfejtése Ady mellett világos, szabatos, mégsem helyeselhetem irodalom-politikai megfontolásai miatt. Helyt állni Adyért általánosságban ma már nem kell s a művészettől merőben idegen kisajátító törekvésekre való tekintettel nem is tanácsos . . . De mondom, soha ilyen szükség és alkalom, hogy valahány Ady-vers van, az végigelemzessék, amiből nemcsak a most ható és sarjadó nemzedékek nyernének értési és eleddig páratlan művészetbölcseleti, valamint konkrét kritikai kísérleti praktikumot, hanem azok a száz évek is, amelyek után jön el majd az igazi revízió. Honunkban nincs kritika, most az egész értelmiség figyelemmel fordulna kialakulása felé. Mert Ignotus cikke kétszer kettő négy, ám ha élni akarunk, szükségünk van a differenciál-számításra.”

Hozzászólása befejezéséhez közeledve József Attila hangsúlyozza törekvését, hogy végzava „ne kinyilatkoztatás legyen, hanem következtetés”. Valóban, a cikk utolsó harmadában Ady egyes verseivel, illetőleg költészete egészével kapcsolatban újszerű szabályokat és törvényeket fedez fel, elméletileg bizonyítva, hogy ekkorra már olyan Ady-modellt teremtett a maga számára, melyen a teljes alkotási folyamatot s a műalkotás mineműségét tanulmányozni képes. S ezt megteszi még a végző előtt, a cikk egyéb részeiben is. A költő státusával, alkotói szerepével, magatartásával kapcsolatban pl. olyan megállapításokra jut, melyekkel a költői közlést sikerült elhatárolnia a köznap kommunikációtól, meghatározva az alkotó és a befogadó közti státus-különbséget, valamint a mű értelmezésének követelményeit. E következtetések modernségét csak napjainkban, a kommunikációelméletet hasznosító irodalmi kutatásban tudjuk igazán értékelni. A befogadók szubjektív minősítésével szemben a konkrét műelemzést, a mű világának feltárását tartja József Attila a megértés és értékelés egyetlen lehetséges módjának: „Ha Adynak a közönségre tett hódító hatását el is ismerjük, azzal együtt költői nagyságát a kritikusnak elfogadnia nem szabad. (Lásd Courts-Mahler.) Csak magára a műre hivatkozhatunk, ha tévedéseinket a minimumra kívánjuk korlátozni.”

Ez igény jogos, hiszen a költői üzeneteket maguk a költemények hordozzák. József Attila is e felfogást vallja: „minden vers külön mű, különben nem volna művészet”. Viszont mint „külön mű”, minden alkotás zárt, szuverén világot jelent, melynek saját törvényei és működési szabályai vannak. Ezért mindig szerves egység, melynek struktúrájában kölcsönviszony áll fenn a rész és egész között, „mert a lezárt, befejezett egész meghatározza a részeket” – vonja le a következtetést éppen Ady verseire hivatkozva. S az *Ady-vízió* szűkös lehetőségei között is kísérletet tesz, hogy Ady egyes verseinek elemzését, tanulmányozását elvégezze, kiemelve bizonyos mozzanatokat, hiszen a részt meghatározzák az egész költeményben működő törvények. Az Ady-versek szemantikáját vizsgálva észleli, hogy a nyelvi jelrendszerben dekódolható közlésen túl a vers szövege egy rejtettebb jelentést is sugalmaz s voltaképpen ez hordozza a költő igazi közölnivalóját: „»Repülj hajóm, rajtad a Holnap hőse« – ez a *holnap* nyilván jövőt jelent és ha fölcseréljük ezzel, akkor látjuk, milyen leleménnyel került el a szóban forgó költő a kakofóniát; tiszta és könnyed lejtéssel, varázserővel peng a sor. De nem ád neki semmi »mélyebb értelmet«, hiszen a repülj hajóm ahelyett van, hogy újjé, vagy ha jobban tetszik, bátorság!, a rajtad a Holnap hőse pedig annyit mond, hogy nagy költő leszek. A Holnapot nagy H-val írni gyerekeség, de a dolog művészi részéhez nem tartozik – végeredményben társalkodónó is felolvashatja.”

József Attila következő észrevétele már finomabb elemzésen alapul s bonyolultabb problémát feszeget. Nagyon valószínű, hogy itt s méginkább *Irodalom és szocializmus* c. tanulmányában –

egyelőre felderítetlen érintkezés vagy közvetítés révén – kora újszerű nyelvészeti és művészet-elméleti eredményeit (Saussure, Jakobson, Mukařovský) hasznosította. Következtetéseit a legújabb nyelvészeti és kommunikációelméleti kutatások is igazolták. Innen visszapillantva jobban megérthetjük és értékelhetjük kora esztétikai nézeteinél magasabb megállapításait. Könnyítésképpen még így is előre kell bocsátanunk József Attilának azt a megjegyzését, mely szerint a költemény „a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza, mint esetleg a zsák”, ami egyrészt annyit jelent, hogy az irodalmi alkotásokban a valóság elemeit a nyelvi jelek „helyettesítik”, másrészt pedig a nyelvi jelekkel helyettesített valóságselemek a művön belül másként struktúráltak, mint a valóságban. Hiszen az alkotási folyamatban a tudatban egymás mellett elhelyezkedő tagolt képek, ítéletek a nyelvi megvalósulásakor szükségképpen csak lineárisan, egymás után s bizonyos összевonással kerülhetnek a „felszíni szerkezetbe”. Ez a vers szövege. Ám a dekódolás és értelmezés során ez az „ítéletelemzés” fordított menetben történik. Most az olvasó alakítja át tudatában az egész költeményt mély-szerkezetté”: újra tagolja egymás mellett működő képekké, majd a különálló „ítéleteket” megsemmisítve egyetlen képpé, mely a teljes megértéskor megközelítően egybeesik a versteremtés kezdetén a költő tudatában munkálkodó ősképpel, öseszmével. Mindezt Ady két sorával kapcsolatban József Attila így fejtegeti:

„Az Úr Illésként elviszi mind,
Kiket nagyon sújt és szeret.

Ha e két sort ítéletnek tekintem, észre kell vegyem, hogy több ítéletet foglal magában. Ez ítéletek azonban különbözőek és széthullanának, ha e két sor össze nem tartaná őket. De éppen az összetartás által már nem különülnek el, nem különböznek s minthogy mint különböző ítéletekhez illik, különbözniök kellene, hogy legyenek, megszűnnek ítéletek lenni. Azt mondhatni, hogy ezáltal csak egy ítélet van jelen. Igen ám, de a vers egész s ha egészében elolvassuk, azt látjuk, hogy ez a ítéletelemzés végig megismételhető. De – és ez fontos – így a végén az egész vers egyetlenegy ítélet volna – ha volna alanya és állítmánya. Azonban nincsen s így megint eljutottunk a szó keletkezéséhez . . . Mármint, a költemény által megsemmisített ítéletek (bár lehetnek matematikaiak is, előfordulhat versben, hogy $2 \times 2 = 4$) nagyrészt valóságokra vonatkoznak s egymáshoz való kapcsolatukat jelentik. Miután azonban megszűnnek ítélet lenni, az alany és állítmány is megsemmisül mint olyan, hiszen azokká, tehát egyben különválókká, éppen az ítélet tette őket. *Egyedül olvadnak, aminthogy a világegészében is egyek.*”

Előzőleg a rész – egész viszonyt elemezve jutott ugyanerre a következtetésre: „A szellemiség minőség s az ihlet tehát legkisebb részében is az, a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De minthogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésékor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat, a nyelvet megteremtette.” A „használt” és a megteremtett, a „keletkezett” szó elkülönítését majd érettebb tanulmányában, az *Irodalom és szocializmus*-ban részletezi s ezzel tulajdonképpen a köznapi kommunikáció és az irodalmi közlés nyelvi performanciáját határolta el egymástól. Az Ady-sorokat továbbelemezve a vers világán belül megteremtett autonóm értékekre figyelmeztet József Attila: „A költemény értékét ennél fogva méri az, hogy mennyiben nem intuíció, azaz mennyiben új alkotás. *Adyt már ez nagy költőnek jelenti.* (Tévedés ne essék, ami új, az még nem művészet, de a művészet föltétele, hogy új legyen, mert különben intuíció volna.)

Méri továbbá az, hogy milyen karakterű ítéleteket semmisít meg, vagyis minő dolgokat állít, lényegit vissza a szellemiségben eredeti, univerzális (unus versus, universum) egységükbe.

Ady e két sora legbensőbb valóságokra vonatkozó. Szintetikus autothetikus ítéleteket pusztít össze, de ugyanakkor lényeges résznek mellékmondatba való foglalásával külsőleg is lódít az összeálláson. Ilyen Petőfi óta magyarul meg nem esett.”

Cikkének befejezéseként négy pontban rögzíti József Attila az Ady-versekből leszűrt „érték-megállapításokat”. Voltaképpen a megteremtett Ady-modellen, a megismerés eszközén végzett vizsgálódásának summázása ez.

„1. Szimbolizmusát, mint értéket, teljes egészében eldobhatni, hiszen értékei nem őt, hanem kitalálóiékat illetik.” – A maga korában bizonyára meghökkentően hatott e kijelentés, hiszen az irodalmi köztudat már régen ráragasztotta Ady verseire a „szimbolista” címkét. József Attila megállapítását a modern nyelvtudomány is igazolta. A legegyszerűbb köznapi közlés is elsősorban szimbolikus nyelvi jelekből szerveződik, mert a szavaknak éppen az a funkciója, hogy a dolgokat, személyeket, állapotokat megnevezve, megjelölve, azokat helyettesítsék, szimbolizálják. Semmivel sem jutunk tehát előbbre vagy vers értelmezésében, ha kijelentjük, hogy szimbolikus, hiszen nem csupán minden költemény, de maga a beszéd is szükségképpen az, mert nyelvi jelekből épül. Egyik sem „zsák”, mert „a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza”.

A következő pontban Ady versfejlesztő, versépítő eljárását határozza meg József Attila:

„2. Adynak sok az úgynevezett teljesen egyszerű verse, ami önmagában nem sokat jelent, de ezek a versek eredetiek szerkezetükben, valóságuk belső, kapcsolódásai igen sűrűn olyan távoli dolgokat kötnek egyetlen egészbe (lásd fentebb), hogy az nem csupán a korabeli fokként épülő versektől különbözteti el munkáit kategorikusan, hanem Homeroszt, Shakespearet, Petőfit és Hugo Viktort leszámítva, a világirodalom minden más költőjétől is, mikor is Dante, valamint Goethe és Horatius önmagában állítanak külön osztályt. (Történeti érték).”

A harmadik pontban szintén olyan „érték-megállapításokat” tesz József Attila, melyek a teremtő munka öntörvényeire figyelmeztetve kulcsot adnak Ady egész költészetének megfejtéséhez:

„3. Történeti, ám ezenfelül önmagában érvényes értéke az is, hogy balladái (»nem egyszerű versei«) oly irreálisban játszódnak le, amelynek törvényei egyugyanazon költeményen belül a vers egészéhez képest homogének, vagyis az alrendszernek oly mozzanatai, amelyek egymást nem közvetlenül, hanem a versegészen keresztül hangsúlyozzák; ellentétben a láncszerűen teljesülő, szokottabb művektől, amelyek úgy alkotnak egészet, hogy az utolsó szem külön bekapcsolódik valamelyik megelőzőbe, hogy »kerek« legyen. Erre durva *külső* példák a szívekben híres szakasz végén lógó sorok, amelyek, mintha a vers mögül, túlsó oldaláról kerültek volna kellős közepébe.” Nem a „szimbolizmus” a jellemzője tehát Ady költészetének, hanem a költeményeiben működő sajátos alrendszer, mely magából teremt törvényeket és szabályokat az adott vers számára. Ez az alrendszer, a jelképrendszer azonban korántsem azonos a szimbolizmussal, a nyelvi jelek rendszerével: mások a törvényei és szabályai. Az alrendszer működése következtében ugyanis a motívumok „egymást nem közvetlenül hanem a versegészen keresztül hangsúlyozzák” s végül önmagukból egy új rendszert, jelképrendszert teremtenek, „amelynek törvényei egyugyanazon költeményen belül a vers egészéhez képest homogének”, vagyis általában csak az elemzett versre érvényesek. Az egyes költemények öntörvényűségének felismerése után József Attila még továbbmegy az Ady-versmodell tanulmányozásában s a versteremtés folyamatáról is értékes megfigyeléseket tesz. Észre veszi, hogy megvalósulás közben az Ady-vers nem láncszerűen, lineárisan, e gondolatok egymásutánjában bomlik ki a „szakasz végén lógó sorokig”, a csattanós lezárásig, hanem koncentrikus körökben, több dimenziósan szerveződik a versmag köré. S ehhez még hozzáfűzi az utolsó pontban:

„4. Sok verse ugyanakkor, amikor a vázolt módon teljeseedik, egyszersmind láncmódszerűen is épül – (ezek a versek rendszerint az irodalmi konzervatívok tetszését is megnyerik).

Mindez természetesen magával hozza, hogy a költemény a tökéletességet nem csupán történetileg közelíti meg egyre jobban, hanem pusztán önmagában is.”

Ady verseinek modellálása után összegezeként József Attila néhány sorban megfogalmazza az Ady-modellt, a költő-modellt: „Mármint, hogy zseni-e valaki, azt elragadtatásunkon kívül csak adott példák viszonyításra alapján állíthatjuk, ami kétségtelenül szórakoztató, de ellenőrizhető döntő nem lehet. Egy »a maga nemében« tökéletes versnél azonban valóban előbbrevaló az a tökéletes vers, amely egyúttal új nemet alkot. A haladás hívői számára valószínűleg ebben a zsenialitás és ily értelemben Ady zseni.”

Ady-vízió c. cikkében megteremtette József Attila a maga számára Ady-modelljét, de ennek tanulmányozása továbbra is izgatta. A *ToII* 1930. január 10-i számában, sokat emlegetett Babits-kritikájában többek között ezt a kialakított Ady-modellt is eszközül használja felfogása igazolására. Még a konkrét hivatkozások előtt kifejti saját „formaművészi”, versépítkező eljárását, melyet kétségtelenül az Ady-modell megalkotása közben teremtett magának: „Hiszen az írott forma tárgyi művészete nem a mérték, ütem és rím kellékeinek kialakításában, panorámájában, hanem a mű legbensőbb indítékai, mozzanatai helyzetének változtatásában áll. Az első mozzanat uralmát fokozatosan átengedi a másodiknak s ez a harmadiknak. Majd az első mozzanat újból kibontakozik, de gazdagabban és a szintén gazdagabban jelentkező második mozzanat mögé húzódik. És így tovább, mindaddig, míg nem kész az írásmű, amikor is azt látjuk, hogy a motívumok tulajdonképpen átvették lassacskán egymás jelentését és jelentőségét, – a végére érvén már csak egyetlen egy mozzanat, motívum áll előttünk, ami nem más, mint maga a mű.” E felfogás értelmében hangsúlyozza e kritikában Ady teremtő erejét, alkotói energiáinak küzdelembe vetését: „Ady a forma fagyasztó ormain ökölre ment Istennel, anyaggal.” Majd – képekbe sűrítve – az alkotási folyamat lényegét, Ady törvényteremtő képességét emeli ki, hiszen minden egyes verse megalkotásakor új rendszert hozott létre költeménye számára, új törvényekkel és szabályokkal: „Ady állatbőrökben járt. Nem szabta semmiféle szabó – mégis mind királyi volt. És mielőtt meglátogatta volna istenét, mindig új vadállatot ejtett el, úgy járult eléje.” S a mű befogadásának szubjektivitását, a hatás „titkát” szintén Adyra utalva világítja meg: „A mű tetszésbeli hatása voltaképpen kettős: az anyag és a szellemé. A művész vagy derűs tájakon, vagy inkább rettegető őserdőben vezet s mi lélegzetfojtva követjük. Ady megy előre, megállás nélkül, komoran és annyira rettenthetetlenül, hogy elfelejtjük, hol is járunk. Nagy hatásának ez a titka: észre sem vesszük az ellenséges, rontó és mérges tájat, anyagot, annyira rajta felejtjük szemünket ezen a suhogó, ragyogó lelken.”

Az alkotó elmélet és a gyakorlati megvalósítás bonyolult dialektikájú, tanulságos példája József Attila ez idő tájt, 1930 elején írt *Ady emlékezete* c. verse. A Bartha Miklós Társaság Ady-ünnepségén olvasta fel 1930. március 22-én. Nyilvánvalóan ez is része az Ady-polémianak. Talán ennek tulajdonítható, hogy a költeményben az Adyról alkotott kép, bár meglehetősen részletező és elemeiben igaz, mégis egysíkú. Kizárólag az Ady költészetéből sugárzó szemléletet, világnézetet vizsgálja, jóllehet elméletileg ennél már teljesebb, gazdagabb, részleteiben is motívált Ady-modellt teremtett a maga számára. S a tanulmányokban megfogalmazott és a versben közölt Ady-modell közötti eltérés arra figyelmeztet, hogy az alkotói tevékenység mozzanatainak finom, elméleti tisztázása sohasem – vagy nagyon ritkán – kerül szinkronba e törvényszerűségek műalkotásban való objektíválásával. Mielőtt az Ady-modellből leszűrt teória és a megvalósítás szinkronitását megteremthetné József Attila, valószínűleg már 1930 végén végiggondolt nagyszabású „művészetbölcseleti” tanulmányában, az *Irodalom és szocializmus*-ban összegezi elméletalkotó képességeit. Ebben sokszor meglepően modern, korában nálunk még ismeretlen elvek alapján megvilágítja a műalkotás folyamatának, az író rendszerteremtő munkájának s a befogadás, értékelés műveletének úgyszólván minden lényeges mozzanatát. Az Ady-modellre itt egyszer hivatkozik, de éppen a legfontosabb pontnál: a rendszeralkotás és a rendszer működési törvényeinek bizonyítására. Előzőleg megállapította, „hogy a formának, tehát a szemléletileg folyó tevékenységnek a minőségét a tartalma, vagyis az a jelentés szabja meg, amelyet a szemlélet számára szükséges forma a szemléleten át az értelemnek nyújt”. Ebből következik a tartalom és forma egységének a korabeli elképzeléseknél lényegesen motíváltabb felfogása:

„Amit tehát versben írok le, annak társadalmi és egyetemes jelentősége kell, hogy legyen, annak társadalmi értelme van. Egyszóval a *művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi*. És az ilyen tartalom föltétele a forma művészségének.

Ki ne ismerné ezt a két gyönyörű verssort:

Fölszállott a páva a vármegyeházra,
sok szegény legénynek szabadulására.

Mért valóságos művészet ez? Mert egy madárnak a helyváltoztatását társadalmi tartalommal telíti. A hely ahová a *díszes madár*, a páva száll, már önmagában is társadalmi és politikai értelmű, ez a társadalmi tartalom azonban a második sorban minősül. Ha ezt a társadalmi tartalmat elvonjuk és tényként megállapítjuk, hogy egy páva a házra szállott, – akkor bizony éppen a művészi mivoltjától fosztottuk meg a képet. Viszont, ha ítéletként egyszerűen leszögezzük, hogy sok szegény legény kiszabadul, akkor azért nem áll előttünk műalkotás, mert olyan állítást kaptunk, amely egyetlen logikai mozzanat, tehát így önmagában művészet nem lehet. Ez is forma, de nem művészi. Mert mint később kiderül, a művészi forma elemeinek összefüggése nem pusztán logikai, mint ezé, hanem egyben tények rendszerének szemléleti összefüggése.”

Meghökkenetően mainak hat József Attila elemzése, mellyel a köznapi kommunikációt elkülöníti az irodalmi közléstől. A köznapi közlés is forma, hiszen a nyelvi jelrendszer jelei, a szavak révén kap struktúrát, felfogható, értelmezhető formát a tudati kép, a gondolat. A művészi forma, a lineáris szöveg elemeinek összefüggése azonban nem pusztán grammatikai és logikai, mint a köznapi közlésben. Igaz, a műalkotásnak a formai megvalósulás szintjén, a nyelvi kódrendszer alapján is tartalommal, jelentéssel kell bírnia; de az irodalmi művek egyetemes jelentése, költői üzenete csupán a nyelvi szint elemeiből szerveződő jelképrendszer, a „tények rendszerének szemléleti összefüggése” alapján ragadható meg.

6. József Attila 1931 után már csak elvétve hivatkozik Adyra, elemzésbe nem bocsátkozik. Már joggal érezhette, hogy az Ady-modellt megteremtette a maga számára. Ez elkerülhetetlen volt. Mint minden öntörvényre törő költőnek, József Attilának is szembe kellett néznie elődjével s költészetének titkait megfejtve, abból modellt teremtve, „leszámolni” vele. Előkészület volt ez, különösen ha figyelembe vesszük, hogy más művészeti ágak eredményeit is igyekszik adaptálni: pl. 1929 és 1932 között a festészet, főleg a Derkovits-modell tanulmányozása érezhető költeményeiben. Viszont mihelyt éppen ez idő alatt Ady-modellét kialakította, vagyis megfejtette az Ady költeményeiben működő rendszert s annak törvényeit, már nem utánoz, hanem a kiküzdött elméleti eredményeket észrevétlenül természetességgel olvasztja be saját versteremtő módszerébe. Költeményei ettől kezdve már öntörvényű alkotások. Ezt elsők az 1932-ben írt *Külvárosi éj*-ben sikerült megvalósítania, majd nagy versek sora folytatja e kezdést: *Téli éjszaka*, *Elégia*, *Óda*, *Eszmélet*. De nem véletlen, hogy valószínűleg az 1930-as évek közepéről fennmaradt tanulmánytervezetében ismét felbukkan egy megállapítás: „Vajda, Reviczky, Ady: a jelen valóság tagadása, s nem a nemzeti klasszicizmus ellenzéke és tagadása.” Ekkor már teljes mélységben működik a rokonulás. Az olyan nagy szabadság- és magyarság-verseiben, mint *A Dunánál*, *Levegőt!*, *Thomas Mann üdvözlése*, *Hazám*, József Attila is „tagadva igen!” – ahogyan (Földessy Gyula kifejezésével) Ady. S abban szintén felfedezhető bizonyos törvényszerűség, hogy éppen ez időben, a megteremtett Ady-modell és a szuverén költői rendszerteremtés birtokában lát hozzá hasonló szenvedéllyel egy Bartók-modell kialakításához, hiszen Ady művészi örökségét, a Kelet és Nyugat, a népi és modern, a nemzeti és egyetemes szintézisét Bartók vitte tovább a zenében.